

DOI 10.31558/2519-2949.2024.1.6

УДК 313.32323.21(477)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1512-0326>

Корнієвський О. А., Національний інститут стратегічних досліджень

ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Статтю присвячено дослідженню громадянських активностей в умовах воєнного стану в Україні. На загальному тлі щорічного повільного зростання кількості різних за спрямуванням громадських об'єднань схарактеризовано відмінності інституціоналізації громадянських активностей після повномасштабного російського воєнного вторгнення 24 лютого 2022 р. від попереднього періоду протидії російській збройній агресії, під час якого відбувалися бойові дії на сході України. Українське громадянське суспільство в ці періоди виявило здатність до оперативної громадської самоорганізації, перебираючи на себе частину функцій держави, передусім у гуманітарній та соціальній сферах. Йдеться, зокрема, про забезпечення всім необхідним українських військових; вирішення нагальних проблем цивільних осіб, які постраждали від бойових дій, а також інклюзивних категорій населення; появу нових соціальних груп (внутрішньо переміщених осіб, ветеранів АТО). Усе це спричинило зміну структурно-інституційної конфігурації українського громадянського суспільства, своєю чергою, зумовило збільшення в його соціогуманітарному сегменті частки волонтерських, благодійних, інших соціально орієнтованих громадських об'єднань, зокрема асоціативного типу, створених за мережевим принципом гуманітарних штабів і волонтерських центрів. Завдяки синергії влади, громадськості та бізнесу, допомозі іноземних донорів в Україні запрацювала регіональна мережа гуманітарних, соціальних, освітніх, журналістських та інноваційних громадських хабів і центрів. Успішні практики громадської самоорганізації, державно-громадської взаємодії в умовах війни з вирішення проблем різних інклюзивних груп населення сприятимуть залученню можливостей громадського сектору до відновлення та розбудови безпечного середовища у громадах, що пережили бойові дії та окупацію, загалом до відбудови України у післявоєнний період.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадські об'єднання, інституціоналізація громадянського суспільства, воєнний стан, благодійні та волонтерські організації, мережева громадська самоорганізація

Постановка проблеми. У рамках М-традиції (теоретичного підходу в дослідженні громадянського суспільства, що отримав назву за першою літерою прізвища його засновника – Шарля Монтеск'є) громадянське суспільство розглядають (у вузькому розумінні сутності цього концепту) як сферу самоорганізації громадян і добровільно утворених громадських об'єднань, відмежованих відповідними законами від прямого втручання у їхню діяльність з боку державної влади, що здатне впливати на процеси розроблення та прийняття політико-управлінських рішень. Показовим є те, що в індустріально розвинених, з усталеними демократичними традиціями країнах світу організоване громадянське суспільство виступає дієвим партнером держави у захисті конституційних прав і свобод громадян, забезпеченні нагальних потреб передусім соціально уразливих та маломобільних груп населення. У цьому контексті, з позиції українських учених, громадські об'єднання є основним інститутом громадянського суспільства, гарантом розвитку демократії, елементом взаємодії між державою та громадянами, запорукою громадського контролю над діяльністю органів влади [1, с. 24]. Завдяки розбудові волонтерських, благодійних та інших організацій громадянського суспільства (ОГС), які довели свою дієздатність у попередній період національного опору російській збройній агресії (з лютого 2014 р. й до 24 лютого 2022 р.), появі нових форм і практик громадської самоорганізації під час повномасштабного воєнного вторгнення РФ на територію України (з 24 лютого 2022 р. й дотепер) вітчизняному громадянському суспільству вдалося доповнити державу у виконанні частини державних функцій з національного опору агресорові та вирішенні нагальних проблем українських військових і цивільних, які постраждали

від бойових дій, зокрема внутрішньо переміщених осіб (ВПО), населення деокупованих та прифронтових територій.

Аналіз публікацій. Досить ґрунтовно різноаспектна проблематика інститутів громадянського суспільства (ІГС) проаналізована в докторській дисертації Г. І. Зеленько, дисертаціях О. А. Дмитренко, О. В. Карчевської, Н. І. Крицалюка, О. Г. Михайловської, К. М. Петренко; наукових публікаціях І. О. Дробота, М. М. Житник, В. Я. Зимогляда, Ф. М. Медвідя, П. М. Петровського. Дослідженню різних питань становлення та функціонування ОГС, визначенню передумов інституціалізації громадянських ініціатив присвячені монографії В. П. Андрущенко, І. М. Гавриленка, М. І. Іванюка, К. І. Левчука, М. Г. Патея-Братасюка, В. П. Степаненка та ін.

Інституціональному розвитку громадянського суспільства протягом 2012–2021 рр. присвячені численні щорічні аналітичні доповіді працівників Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) (їхні електронні версії розміщено на офіційному вебсайті НІСД в інтернеті). В умовах повномасштабної збройної агресії РФ проти України, коли значний масив офіційних статистичних даних став тимчасово недоступним, єдиним джерелом інформації про сучасний стан ІГС, передусім у сферах волонтерства та благодійництва, стали публікації журналістів, громадських експертів, блогерів. Підсилює актуальність дослідження різноаспектної проблематики ІГС в умовах воєнного стану й те, що нині обмаль відповідного спрямування наукових публікацій.

Мета статті – визначити специфіку інституціалізації українського громадянського суспільства в умовах повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну порівняно з трансформацією різновекторної громадянської активності та самоорганізації в інституції громадянського суспільства у попередній період національного опору російській збройній агресії та у контексті залучення потенціалу громадського сектору України під час відбудови у післявоєнний час.

Основний зміст дослідження. Беручи до уваги поданий вище аналіз публікацій з проблематики інституціалізації українського громадянського суспільства, вважаємо за необхідне зробити окреме методологічне зауваження. Якщо взяти за основу подане в «Політичній енциклопедії» визначення концепту громадянського суспільства, то зміст поняття «інститут громадянського суспільства» визначають: по-перше, взаємопов'язані процеси всередині громадянського суспільства (внутрішня складова ІГС, вузьке розуміння змісту цього поняття); по-друге, взаємовідносини (взаємодія) організованого суспільства з державними, бізнесовими, іншими соціально-політичними структурами (зовнішня складова ІГС, широке розуміння змісту цього поняття) [2, с. 160].

Характеризуючи внутрішню складову ІГС, акцентуємо увагу на висновку Н. І. Крицалюка: «Громадянське суспільство – це не набір інститутів, які знаходяться поза державою, а форма їх зв'язку в єдиний засіб громадського життя. Саме цей зв'язок забезпечується через механізм інституціалізації, яка означає не просто становлення і розвиток окремих інститутів громадянського суспільства, а створення сталих форм їх взаємодії» [3, с. 62]. Варто додати, що внутрішню складову ІГС в Україні показово характеризують організаційно-правове оформлення (формалізація) громадських ініціатив (неформальної самодіяльності), різні за спрямуванням об'єднавчі формати й практики громадської самоорганізації: коаліції громадських об'єднань, громадські об'єднання (асоціації), створені за мережевим принципом. Про смисловий діапазон поняття «інститут громадянського суспільства» та його змістовну відмінність від поняття «інституціалізація» (тотожного до нього поняття «інституціалізація», на що також вказує український філософ В. В. Рубанов) йдеться у статті «Громадянське суспільство в Україні: основні етапи інституціалізації», що опублікована 2012 р. в четвертому числі часопису «Стратегічні пріоритети» (С. 68–73).

Аналіз внутрішньої складової ІГС після повномасштабного воєнного вторгнення РФ на територію України та порівняння її з попереднім періодом національного опору зовнішній російській агресії засвідчує усталену тенденцію до збільшення кількості офіційно зареєстрованих в Україні різних типів громадських об'єднань (за даними ЄДРПОУ Державної служби статистики України, без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим і м. Севастополя). У виступі під час презентації соціологічного дослідження «Громадянське суспільство в Україні в умовах війни – 2022» директор Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) Н. Харченко зазначила, що «з початком повномасштабної війни... 80 % організацій взагалі не припиняли свою роботу за основними напрямками. Завдяки цьому люди, які постраждали, ЗСУ, суспільство відчували підтримку. Ми бачимо велику кількість новостворених організацій» [4].

Протягом періоду протидії російській збройній агресії, а надто з 24 лютого 2022 р., на тлі збільшення кількості різних за спрямуванням громадських організацій та асоціацій спостерігалось стрімке зростання громадської самоорганізації у сферах благодійності й волонтерства [5] (табл.1).

Таблиця 1

**Кількість зареєстрованих юридичних осіб
за організаційно-правовими формами господарювання**

Різновиди громадських об'єднань	Період часу		
	01.01.2014	01.01.2022	01.01.2023
Громадські організації, од.	77286	96543	99556
Благодійні організації, од.	14999	20498	26846
Громадські спілки, од.	526 (станом на 01.02.2015)	2071	2212

Джерело: складено автором.

Отже, кількість благодійних організацій станом на 01 січня 2023 р. порівняно з їхньою кількістю станом на 01 січня 2022 р. збільшилась на 6348. За відсутності офіційних статистичних даних щодо зареєстрованих волонтерських організацій (відповідно до статті 1 Закону України «Про волонтерську діяльність» від 19 квітня 2011 р. № 3236-VI волонтерство є однією з форм благодійності), тенденція до зростання, що спостерігалася протягом зазначених років, внесених до ЄДРПОУ Державної служби статистики України благодійних організацій може опосередковано характеризувати тенденцію щодо збільшення з 2014 р. й донині кількості волонтерських організацій. Це також підтверджують результати соціологічних опитувань, публікації громадських експертів, провідних соціологів і науковців. Водночас, з позиції української вченої Н. Кривди, «епоха реактивного волонтерства має перейти в епоху потужних, сталих інституцій. Успішних, бо професійних» [6].

Загалом зробимо особливий акцент на тому, що після 24 лютого 2022 р. задля спротиву російській агресії та подолання катастрофічних гуманітарних наслідків сформувалася розгалужена мережа громадських активностей. Громадська діяльність набула нових форм системної організації, зокрема у сфері волонтерства, що засвідчує публікація фахівців НІСД [7]. Водночас треба додати, що визначальною особливістю ІГС в умовах воєнного стану, на відміну від попереднього етапу здійснення національного опору російській збройній агресії, став відхід ОГС від діяльності за багатьма напрямками, а також її звуження за окремими напрямками. До них, зокрема, належать: гуманітарна допомога та підтримка ВПО, інших інклюзивних категорій громадян; правова допомога ВПО (адвокатування); соціальна та медико-психологічна реабілітація військових і цивільних, які постраждали від бойових дій. У свою чергу, це вплинуло на процес інституціоналізації громадської самоорганізації у контексті збільшення кількості ОГС відповідно до кожного з цих напрямів.

Завдячуючи зусиллям органів влади, ОГС та бізнес-структур в Україні було створено мережу гуманітарних штабів (центрів гуманітарної підтримки) і волонтерських центрів, запрацювала регіональна мережа соціальних, освітніх, журналістських та інноваційних хабів. У березні 2023 р. в Києві запрацював громадський хаб «Дім громадянського суспільства» з метою сприяння міжсекторальному діалогу, координації діяльності регіональних громадських хабів України.

З урахуванням складної соціально-економічної ситуації серед основних тенденцій ІГС в умовах російської збройної агресії, а тим паче – повномасштабного вторгнення РФ в Україну, виокремимо посилення рівня адаптивності як власне ОГС, так і адаптації за їхньої участі різних соціальних категорій населення до життєдіяльності в умовах війни. Йдеться, наприклад, про механізми залучення громадських активностей та самоуправлінського потенціалу громадського сектору до створення нових робочих місць, що відбувається завдяки впровадженню на рівні громад / регіонів різних організаційно-правових форм підприємницької (господарської) діяльності громадських об'єднань: споживчих кооперативів і товариств, сільськогосподарських виробничих та обслуговуючих кооперативів та ін.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, підкреслимо, що тенденція до збільшення параметрів громадської самоорганізації як структурованих організацій за різними організаційно-правовими формами (див. табл.), безумовно, сприятиме унеможливленню ризиків маргіналізації громадського сектору та втрати ним статусу посередника між різними соціальними групами та органами влади.

Динаміка ІГС як у роки протидії російській агресії на сході України, так і за повномасштабного воєнного вторгнення РФ на територію України показово характеризує зростання кількості

волонтерських та благодійних організацій, різних за організаційно-правовими формами господарювання громадських об'єднань, поширення їх присутності здебільшого в західних областях України. Поряд із наданням допомоги Силам оборони України зівставним із цим найголовнішим напрямом громадської самоорганізації варто вважати інший вельми важливий напрям – найактивніше залучення ОГС до подолання наслідків війни, волонтерських, благодійних, ветеранських та інших ОГС України – до забезпечення нагальних потреб ВПО, мешканців прифронтових територій, громадян України, які пережили окупацію, інших інклюзивних груп населення.

Отже, українське організоване суспільство в умовах воєнного стану демонструє високу здатність до самоорганізації та консолідації з владними та бізнесовими структурами у протидії та подоланні наслідків зовнішньої агресії, що актуалізує необхідність проведення подальших наукових досліджень громадських активностей у цих напрямках, з проблематики інституційної сталості та спроможності українського громадянського суспільства, залучення його потенціалу до відбудови України у післявоєнний період.

Бібліографічний список:

1. Держава і громадянське суспільство в Україні: пошук концепції співпраці : аналіт. доп. / за ред. О. М. Майборода. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 376 с.
2. Політична енциклопедія / НАН України, ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса ; редкол.: Ю. Левенець (голова) [та ін.]. Київ : Парламентське вид-во, 2011. 807 с.
3. Крицкалюк Н. І. Інституціоналізація громадянського суспільства як основний критерій демократичного розвитку. *Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2014. Вип. 1. С. 61–64.
4. Відбудувати Україну після війни планують 80 % громадських і благодійних організацій : опитування / Укрінформ. 2023. 21 лют. URL: <http://surl.li/pqqeq> (дата звернення: 05.12.2023).
5. Кількість зареєстрованих юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання з розподілом за ознакою статі керівника / Держстат України. URL: https://ukrstat.gov.ua/edrpo/ukr/EDRPU_2023/ks_opfg/arh_ks_opfg_23.htm (дата звернення: 12.12.2023).
6. Тренди розвитку громадянського суспільства 2024 / ІСАР Єднання. URL: https://ednannia.ua/news/nashi-novini/12580-trendi-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-2024?utm_source=sendpulse&utm_medium=email&utm_campaign=naitskavsh-novini-konkursi-ta- (дата звернення: 19.01.2024).
7. Потапенко В., Двігун А. Аналіз українського волонтерства на основі методології нових соціальних рухів. Київ : НІСД, 2022. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/analiz-ukrayinskoho-volonterstva-na-osnovi-metodolohiyi-novykh-sotsialnykh> (дата звернення: 17.12.2023).

References:

1. Maiboroda, O. M. (Ed.). (2013). State and civil society in Ukraine: search for the concept of cooperation. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 376 p. [in Ukrainian].
2. Political encyclopedia. (2011). Eds. by Yu. Levenets (chairman) [et al.]. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 807 p. [in Ukrainian].
3. Krytskaliuk, N. I. (2014). Institutionalization of civil society as the main criterion of democratic development. Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Philosophy. Politology. Issue 1. Pp. 61–64 [in Ukrainian].
4. Ukrinform. (2023, February 21). 80 % of public and charitable organizations plan to rebuild Ukraine after the war. Ukrinform. Retrieved December 05, 2023, from <http://surl.li/pqqeq> [in Ukrainian].
5. State Statistics Service of Ukraine. (2023, January 01). The number of registered legal entities by organizational and legal forms of business with distribution by the gender of the manager. State Statistics Service of Ukraine. Retrieved December 12, 2023, from https://ukrstat.gov.ua/edrpo/ukr/EDRPU_2023/ks_opfg/arh_ks_opfg_23.htm [in Ukrainian].
6. ISAR Ednannia. (n.d.). Trends in the development of civil society 2024. ISAR Ednannia. Retrieved January 19, 2024, from https://ednannia.ua/news/nashi-novini/12580-trendi-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-2024?utm_source=sendpulse&utm_medium=email&utm_campaign=naitskavsh-novini-konkursi-ta- [in Ukrainian].
7. Potapenko, V., Dvihun, A. (2022, November). Analysis of Ukrainian volunteering based on the methodology of new social movements. Kyiv: NISS. <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/analiz-ukrayinskoho-volonterstva-na-osnovi-metodolohiyi-novykh-sotsialnykh> [in Ukrainian].

Kornievskyy O. A. Peculiarities of the institutionalization of the civil society of Ukraine in the conditions of martial law

The article is devoted to the study of civil activities under martial law. Against the general background of the annual slow growth of the number of public associations of different orientations, the differences in the institutionalization of civil activities after the full-scale Russian military invasion on February 24,

2022 from the previous period of resistance to Russian armed aggression, which was accompanied by hostilities in the east of Ukraine, are pointed out. During these periods, the Ukrainian civil society demonstrated the ability for operational public self-organization. Re-election of part of the functions of the state, primarily in the humanitarian and social spheres, both to provide everything necessary for the Ukrainian military, and to solve the urgent problems of civilians affected by hostilities, as well as inclusive categories of the population; the appearance of new social groups (internally displaced persons, veterans of the anti-terrorist operation) caused a change in the structural and institutional design of Ukrainian civil society, an increase in the share of volunteer, charitable, other socially oriented public associations in its socio-humanitarian segment, in particular associative type and humanitarian ones created on the network principle headquarters and volunteer centers. Thanks to the synergy of the government, the public and business, with the help of foreign donors, a regional network of humanitarian, social, educational, journalistic and innovative public hubs and centers has been launched in Ukraine. Successful practices of public self-organization, state-public interaction in the conditions of war to solve the problems of various inclusive population groups will contribute to the involvement of the public sector's capabilities in restoring and building a safe environment in communities that survived hostilities and occupation, in general, to the reconstruction of Ukraine in the post-war period.

Keywords: civil society, public associations, institutionalization of civil society, martial law, charitable and volunteer organizations, network public self-organization.